

УДК 316.4

М.В. ПАМПУРА,

канд. юрид. наук, Харківський національний
університет внутрішніх справ

ПРАВОСВІДОМІСТЬ У СУСПІЛЬСТВІ, ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Ключові слова: правова свідомість, функції правосвідомості, класифікація функцій правосвідомості, трансформація, трансформаційний процес

Правосвідомість є невід'ємним елементом політико-правового життя суспільства, вона є відображенням у духовному житті людей їх правового буття – всієї різноманітності правових відносин, правових процесів та явищ. За допомогою правової свідомості індивіди адаптуються в існуючому правовому просторі й набувають можливості реалізовувати у ньому відповідні специфічні функції соціальної взаємодії. Тож у сучасному соціально-політичному процесі правосвідомість не є чимось непорушним і «застиглим», навпаки, – під впливом різноманітних процесів розвитку суспільства вона піддається постійним змінам, що безпосередньо відбивається на змісті та взаємозв'язку її основних функцій.

Численні теоретико-методологічні дослідження правосвідомості проводилися такими відомими вченими, як П. Баранов, Г. Єфремова, О. Лукашева, В. Нерсисянц, А. Ратінов, М. Соколов, І. Фарбер та ін. Аналізу правосвідомості, її окремих характеристик та особливостей присвячені праці такі сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники, як М. Агеева, К. Бельський, В. Демічева, О. Денисова, М. Вопленко, І. Жданов, Т. Мартинюк, В. Мухін, О. Скакун, Я. Турбова та ін.

Як істотні зрушення, що зачіпають саму основу соціальної реальності, змінюючи її найважливішу, сутнісну якість, сучасні трансформаційні процеси завдають безпосереднього впливу на правову свідомість людей та суспільства в цілому, суттєво змінюючи її

функції, що й зумовлює актуальність даного дослідження. Тому метою статті є дослідження функціонального аспекту правосвідомості у суспільствах, які трансформуються, що передбачає уточнення поняття «правова свідомість», розгляд основних сучасних наукових підходів до класифікації функцій правосвідомості, аналіз змісту та взаємозв'язку основних функцій у суспільствах, які трансформуються.

В юридичній науці правова свідомість визначається як особлива категорія, яка окреслює сферу суспільної, групової та індивідуальної свідомості, що відбиває правозначущі явища й обумовлюється правозначущими цінностями, уявленнями про належний правопорядок [1, с.468]; сукупність уявлень, поглядів, оцінок і емоцій, за допомогою яких виражається ставлення людини та суспільних об'єднань до діючого та бажаного права [2, с.220]. Правосвідомість перебуває в безпосередній взаємодії з іншими формами суспільної свідомості – моральною, політичною, філософською та іншими і наділена всіма якостями та характеристиками, властивими суспільній свідомості як такої. М. Вопленко визначає її як особливу форму ідейно-психологічного відбиття і освоєння правової дійсності через систему нормативно-оцінних уявлень і суджень людей про природу та закономірності правових явищ [3, с.13]. А. Венгеров підкреслює, що правосвідомість – це не тільки «об'єктивно існуючий набір взаємозалежних ідей, емоцій, що відбивають ставлення суспільства, груп індивідів до права», а й певний «канал впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування суспільних відносин» [4, с.482]. Враховуючи дані аспекти розуміння сутності правосвідомості, наведемо певне усереднене визначення правосвідомості, що пропонують Н. Чепурнова та А. Серьогін, – як сфери свідомості, що відбиває правову дійсність у формі юридичних знань та оціночних ставлень до права і практики його реалізації та за допомогою соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій визначає по-

ведінку (діяльність) людей у юридично значущих ситуаціях [5, с.194].

Сутнісна сторона правосвідомості доповнюється функціональною характеристикою. Функції правосвідомості – це основні напрями її впливу на суспільні відносини, на формування особистості та її поведінку [6, с.19].

У вітчизняній юридичній науці широкого поширення набула функціональна модель правосвідомості, розроблена О. Ратіновим та Г. Єфремовою [7]. Дана модель містить такі функціональні підструктури правосвідомості: гносеологічну, емоційно-оцінювальну та поведінкову, які, у свою чергу, здійснюють пізнавальну, оцінювальну та регулятивну функції. Тож більшість сучасних дослідників основними функціями (функціями першого ряду) правосвідомості вважають пізнавальну (гносеологічну), оцінювальну та регулятивну [8, с.463; 9, с.94; 10, с.563]. П. Макушев зазначає, що всі інші функції правосвідомості практично охоплюються ними, зокрема – інформативна, прогностична тощо [11, с.50].

Пізнавальна функція правосвідомості полягає в освоєнні права і правової дійсності в різних формах (почуттєвих, образних, логіко-понятійних) [6, с.21]. Таким чином, правосвідомість є об'єктивним засобом, інструментом відбиття та усвідомлення явищ правової дійсності. Через правосвідомість здійснюється повсякденний, професійний і науковий аналіз закономірностей правового життя суспільства у всіх його проявах, пізнається істинність самого права та способів правового регулювання, формуються науково-практичні знання про право. Реальними інструментами пізнання світу правових явищ виступають правові ідеї, поняття, гіпотези, теорії, за допомогою яких здійснюється аналіз юридичної сфери, накопичуються й уточнюються правові знання. На основі правового пізнання відбувається вдосконалення чинного законодавства, владне регулювання суспільних відносин у межах правозастосовної діяльності, а також саморегулювання громадянами своєї поведінки.

О. Скакун, підкреслюючи, що функціональне призначення правосвідомості як необ-

хідного компонента правової системи суспільства виявляється, насамперед, у перетворенні інформації, що виходить із правової системи до суб'єкта правової діяльності й навпаки, визначає дану функцію як інформаційну. Як наголошує дослідниця, інформаційний обмін у сфері правосвідомості здійснюється в межах «юридичності», тобто пізнання людьми правової реальності (точніше, змісту юридичних прав і обов'язків як суб'єктів реалізації права; змісту юридичних норм, які утворюють правову основу діяльності тощо) відбувається в юридичних категоріях, концепціях, почуттях, емоціях. При цьому одержувана правова інформація прив'язується або до конкретних відносин, які виникають у конкретній ситуації, або до потреби та інтересу суб'єкта права [9, с.94].

Процес пізнавальної діяльності у сфері права дозволяє суб'єктам одночасно виявляти свої потреби, визначати інтереси, а також формувати своє ставлення до чинного законодавства, практики правотворчості та правореалізації. Отже, пізнавальна функція правосвідомості виявляється тісно пов'язаною з оцінювальною.

Оцінювальна функція правосвідомості характеризує ставлення особистості до юридичних норм і правової практики, дає оцінку конкретним життєвим обставинам як юридично значущим. Зміст цієї функції розкривається через оцінку: 1) права (його принципів, норм, інститутів); 2) правової поведінки оточуючих та об'єктів діяльності; 3) правоохоронних органів; 4) своєї правової поведінки (самооцінку) [12, с.384].

Оцінювальний характер правосвідомості виявляється в емоційному забарвленні ідей, поглядів, теорій, у формуванні почуттів задоволеності або, навпаки, незадоволеності правовою дійсністю. Оцінка здійснюється в першу чергу за допомогою принципів і норм права й системи аксіологічних категорій, зокрема, таких, як добро, користь, вигода, шкода, зло та ін., що дозволяє дослідникам безпосередньо визначати дану функцію правосвідомості як аксіологічну [9, с.94]. Оцінка залежить від положення, інтересів, завдань

оцінюючого суб'єкта, від глибини і повноти його правових знань. У свою чергу, ставлення до права, його оцінка багато в чому зумовлюють якість і обсяг правових знань суб'єкта [6, с.22]. Результатом цієї оцінки стає формування певного ціннісно-орієнтаційного ставлення до права, що дозволяє дану функцію правосвідомості також називати ціннісно-орієнтаційною [3, с.37].

Регулятивна функція правосвідомості є логічним продовженням і конкретизацією оцінної функції як ціннісно-орієнтаційного ставлення суб'єкта до явищ правової дійсності. Її змістом є усвідомлена поведінка особистості у вигляді саморегулювання власних вчинків і здійснення актів юридично значущої діяльності. За допомогою правосвідомості регулюється не тільки поведінка людини, але й її потреби, позиції, відносини у сфері права. Регулятивна функція реалізується на основі правових установок і ціннісно-правових орієнтацій. О. Скакун, визначаючи дану функцію як установочну, підкреслює, що вона безпосередньо пов'язана з вольовим аспектом правосвідомості, заснована на нормативності, правилах, які закріплені самим рівнем суспільного розвитку. Вона відбиває діяльнісний аспект правосвідомості – з одного боку, готовність сприймати норми права, які здійснюють регулятивний вплив на все суспільство, тобто формують нормативні орієнтири, а з іншого боку, – реалізують систему соціальних орієнтирів, встановлених нормами права, тобто готовність діяти певним чином (правомірно або протиправно) [9, с.95]. Вищою формою прояву регулятивної функції правосвідомості є правотворчість та всі форми реалізації права, насамперед, застосування права [9, с.95].

Слід зауважити, що реальна роль правосвідомості в житті сучасного суспільства, насправді, виходить за межі трьох зазначених функцій і виявляється також у правотворчості, правовому прогнозуванні, моделюванні правових ситуацій та ін. Так, М. Воппенко, поряд із розглянутими функціями правосвідомості, виділяє також виховну (ідеологічну) функцію, яка виявляється в тім, що правосві-

домість є елементом духовної культури суспільства й особистості, ідейно-психологічним засобом виховання свідомого і відповідального ставлення людей до життя [3, с.37–38]. Ю. Дмитрієв виділяє такі функції правосвідомості:

- 1) пізнавально-оцінювальну (гносеологічну) функцію;
- 2) функцію правового моделювання (прогностичну) функцію;
- 3) регулятивну функцію;
- 4) ідейно-виховну функцію [13, с.548–549].

О. Черкасова пропонує виділяти такі функції правосвідомості, як:

- гносеологічна (пізнавальна) функція, що полягає у накопиченні знань про право й можливість подальшого осмислення правової дійсності;
- регулятивна функція, що виявляється в здатності правосвідомості бути регулятором суспільних відносин;
- оцінювальна функція, що полягає в можливості оцінювання поведінки людей з погляду різних елементів структури правосвідомості, оцінки права;
- прогностична функція, що полягає в можливості передбачення майбутнього стану правової системи;
- функція моделювання, що виявляється в можливості формувати відповідні моделі поведінки;
- комунікативна функція, яка полягає в тому, що правосвідомість є важливою ідеально-духовною основою для соціальної взаємодії, встановлення й підтримки контактів, передачі необхідної інформації [14, с.16].

Р. Муслумов, аналізуючи різні підходи до виділення функцій правосвідомості, наголошує на тому, що головною її функцією слід вважати гуманістичну або людинотворчу, – правосвідомість є найважливішим засобом формування властивостей і якостей певного типу особистості [6, с.20]. До інших функцій, що не отримали в сучасній науковій літературі належного розгляду, на думку дослідника, відносяться: захисна (охоронна) функція, що допомагає суб'єктам права захищати свої ін-

тереси, суспільний правопорядок; рефлексивна функція (звернення суб'єкта права до своєї свідомості, усвідомлення себе в правовому просторі), інтегративна функція (яка полягає в тому, що правосвідомість на рівні правової психології та правової ідеології поєднує теорію і практику права, забезпечує реальне існування та здійснення права, правових відносин і правової дійсності) [12, с.367], а також творчо-креативна, змістоутворююча, ідейно-виховна та ін. [6, с.20–21]. Таким чином, поряд з гуманістичною, дослідник виділяє три основні функції правосвідомості: пізнавальну, оцінювальну, регулятивну. У свою чергу, у кожній основній функції є підфункції: так, пізнавальна функція містить у собі творчо-креативну підфункцію й підфункції моделювання, прогнозування, оцінювальна функція – рефлексивну, змістоутворюючу, ідейно-виховну, ідеологічну підфункції, регулятивна функція – мотиваційну, комунікативну, інтегративну (або дезінтегративну), захисну (охоронну) підфункції [6, с.20].

Слід зазначити, що всі функції правової свідомості варто розглядати в їх нерозривній єдності, адже вони являють собою взаємозалежні способи її формування та реалізації. Так, регулятивна функція правосвідомості тісно пов'язана з пізнавальною і оцінювальною. Спрямовуючи поведінку людини в правовій системі, регулятивна функція здійснюється відповідно до вимог правових норм і цінностей, а також згідно з інтересами суб'єкта. Комунікативна функція є тісно пов'язаною з когнітивною (пізнавальною), оскільки правові знання безпосередньо впливають на спілкування. Прогностична (моделююча) функція тісно пов'язана зі змістоутворюючою, адже вона наділяє правову поведінку особистості змістом.

Таким чином, стан та рівень правової свідомості у суспільстві, що трансформується, безпосередньо зумовлюються тим, як здійснюються всі функції правосвідомості, та тим, як вони координуються між собою. При цьому слід підкреслити, що правосвідомість має історичний характер, вона визначається рів-

нем розвитку самого суспільства та впливом основних трансформаційних процесів сучасності. Правосвідомість тісно пов'язана з усіма формами суспільної свідомості: з моральними та політичними поглядами, філософськими концепціями, ідеологічними теоріями; вона відбиває релігійні, національні, побутові та інші особливості суспільства і виробляється у процесі формування особистості під впливом соціально-економічних, політичних, культурних, психологічних факторів за активною участю самого індивіда.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 704 с.
2. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін. ; за ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Либідь, 2003. – 320 с.
3. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учеб. пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.
4. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. – М. : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
5. Теория государства и права : учебное пособие / Н. М. Чепурнова, А. В. Серегин. – М. : Евразийский открытый ин-т, 2007. – 465 с.
6. Муслумов, Р. Р. Правовое сознание личности : [учеб. пособие] / Р. Р. Муслумов. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2013. – 84 с.
7. Ратинов А. Р. Правовая психология и преступное поведение : теория и методол. исслед. / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова. – Красноярск : Изд-во Красноярск. ун-та, 1988. – 253 с.
8. Большая юридическая энциклопедия / В. В. Аванесян, С. В. Андреева, Е. В. Белякова [и др.] ; оформл. А. Мусина. – М. : Изд-во Эксмо, 2007. – 688 с.
9. Скакун О. Правосознание в правовой системе Украины: эволюционные особенности, профессиональное и региональное измерение / О. Скакун // Право Украины. – 2013. – № 1. – С.93–116.

10. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 1999. – 672 с.
11. Макушев П. В. Професійна правосвідомість і правова культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і удосконалювання): дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Макушев Петро Васильович ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 230 с.
12. Общая теория государства и права : акад. курс : в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. – Т. 2 : Теория права. – М. : Зерцало, 1998. – 422 с.
13. Теория государства и права / под ред. А. С. Пиголкина и Ю. А. Дмитриева. – М. : Высш. образование, 2009. – 752 с.
14. Черкасова Е. В. Правосознание: понятие, признаки, функции / Е. В. Черкасова // Государственное строительство и право / под общ. ред. Г. В. Мальцева. – Вып. XII. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2005. – С. 9–18.

Пампура М. В. Правосвідомість у суспільстві, що трансформується: функціональний аспект / М. В. Пампура // Форум права. – 2016. – № 5. – С. 139–143 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_5_25.pdf

Розкрито сутність та зміст поняття «правова свідомість». Розглянуто основні сучасні наукові підходи до визначення та класифікації функцій правової свідомості. Проаналізовано зміст та особливості основних функцій правосвідомості у суспільстві, що трансформується, встановлено їх взаємозв'язок та взаємодію.

***

Пампура М.В. Правосознание в трансформирующемся обществе: функциональный аспект

Раскрыты сущность и содержание понятия «правовое сознание». Рассмотрены современные научные подходы к определению и классификации функций правового сознания. Проанализированы содержание и особенности основных функций правосознания в трансформирующемся обществе, установлены их взаимосвязь и взаимодействие.

***

Pampura M.V. Sense of Justice in a Transformed Society: The Functional Aspect

The content of the notion «legal consciousness» is reveal. The contemporary scientific approaches concerning classifications of legal consciousness functions are considered. The content and main features of functions of legal consciousness in the conditions of transformational processes in Ukraine are determined.